

Ljudi

Teta-Ferida Cukerberg

Ovo je priča o Čehre-Ćitab teta-Feridi, ili Ferida-hanumi, kako su je zvale starije žene. Istini za volju, u onaj vakat, niko još nije predupređivao njeno ime honorifikom Čehre-Ćitab (slaveno-serpski ObrazoGraf) a trebalo je, jer žena je bila preteča Fejzova Vuka (što bi rekli crnogorski muslimani) u punom smislu te riječi, i to mnogo prije samog Šećerbegovića, da ne rečem Cukerberga. Danas svi već uveliko poznajemo „Fejsbuk dugme” zvano „početna strana”, koje izlistava tuto-kompleto triviju svih naših prijatelja, te prijatelja naših prijatelja, njihove obroke, kućne ljubimce, političke stavove, moralne dileme, religijska ubjeđenja, putovanja i slično. Kad u moru trivije čovjek konačno naiđe na nešto što ga stvarno zanima (tipa, vidi njih u Maroku, moram i ja jednom), na njemu je da pritisne na naslov koji mu je pobudio pažnju, ne bi li bio preusmjeren na cijelu cjelcatu priču o tom predmetu. Isto je tako bilo i kod naše teta-Feride. Ona je žena izlistavala triviju, aman baš k'o Fejsbuk, a na slušaocu je bilo da „verbalno pritisne” na neki naslov, ako bi ga isti zainteresovao. Otprilike ovako:

Jutros ja pošla u čaršiju, kad Zlata. Ne znaš Zlatu? Moraš znat Zlatu! Njih tri sestre bile, jedna ljepša od druge, za tri brata pošle. Najstarijoj se sin objesio. Sirotica! A Zlatina ćerka hoda s onim fudbale-rom, kako se zove, joj njih su isto dva brata. Oba bećari. Mati him je muslimanka, a babo vlah. Vlah, vlah, al' plah. Dva metra u njemu, nabas momak bio, sve se cure okretale za njim. Ja uzdaha..., ja sevda-ha! Svaka bi mu dala, da nije telala. Im'o je još jednog brata, al' ni po njega. Nakav kržljo, poružan. K'o da nisu iz iste, kako se ono sad fino kaže, epruveta, ja... K'o da nisu iz iste epruvete ispali. E, s njim ne znam šta je bilo. S tim kržljom. Znam samo da mu se sin družio s Fejle-mom Filadendronom.

U moru trivije zainteresova me ovo Filadendron, pa zaustih da to i kažem, ali teta-Ferida odmah shvati da smo došli do „fejsbuk prozora” koji treba i otvoriti, pa pohiti da to i napravi, bez da se ja

puno zahmetim zahtjevima; a i šta imam ja pričat' kad je ona tu. Pa ja. Čuj.

Kako, bolan, ne znaš Fejlema što mu je filadendron spasio život, pa ga raja prozvala Fejlem Filadendron. On bi ti se od sedam noći u hefti, u šest noći pjan kući vratio. K'o u onoj pjesmi „Lijevo desno nigdje moga stana, oj ulice i ti si pijana”. E tako i kod Fejlema, pjan on, pjan stan, ne može nač'ćenife da se ubije. A u njih u kući puko dnevni boravak, babo na poziciji bio, i u čošku filadendron. Vel'ki. E kako se jednom dočepo filadendorna, Fehjlem ga više nije pušćo. Svaki sabah, pravo s vrata, on bi prvo na filadendron, pa na trosjed, u dnevnu. Ne prođe puno, svehnu oni filadendron, pa mati Fejlemova, ko će k'o mati, odmah uferči šta je, i natjera sina da pregleda bubrege. I to mu glavu spasi. Eno ga i danas živ i zdrav, loče k'o najzdraviji.

Po saznanjima MOS-a (Mahalska obavještajna služba), teta-Ferida je imala jednu ćerku tu u Sarajevu, i jednu, tamo neđe, u Londonu. Puno prije nego što će joj se muž stvarno razboljeti, i na koncu umrijeti, dok se ništa od toga ni naslutiti nije dalo, jednom je, u razgovoru s tom ćerkom u Londonu, teta-Ferida ovako formulirala svoje strahove od budućnosti:

Mevlida draga, ako ne daj Bože nekom od nas dvoje nešta bude, eto mene odmah u London. Ja ti bez njega dana više ne bi' mogla u Saraj'vu.

Drugom jednom zgodom, ova prva ćerka, Sarajka, došla je da se materi požali na muža. 'Vakav je, 'nakav je, rek'o mi, nere'k'o mi, a teta-Ferida sve sluša, sve klima glavom, ali ni mukajet. K'o u pjesmi: *U Habibe Čelebića zlata, svaka riječ hiljadu dukata.* Ćerka, nenavikla da joj mati ne drži bank, upita je:

- *Pa dobro, mama, slušaš li ti mene uopšte?*
- *Slušam, sine, bezbeli da slušam.*
- *Pa šta ti kažeš?*
- *Ja? Ništa!*
- *Kako, bona, ništa?*
- *Fino, ništa... Ih... Ko vas ne zna, skupo bi vas platio – ko vas zna-
de šćapom bi vas mlatio. Vi poslije noge prepletete, klot-frket,
klot-frket, a ti Ferida najgora. Ne bi vam se petljala, taman ska-
pala. Sama pala, sama se ubila! Da ti ne valja, ne bi ti bila s njim.
I to na današnji vakat, na ovoj slobodi. Jedan se oteg'o, drugi se
proteg'o. Nego ti aš'ćare valja, našla vreća zakrpu, samo ti neđe*

malo nešta na žulj stao, a ti odma' u talambase. E ne bila vam Ferida sudija!

Druga priča koju su alternativni mahalski mediji prenosili o teta-Feridi odnosila se na zeta njene sestre. Teta-Ferida ga nešto nije begenisala, a držeći se one narodne *o svojim, samo najbolje*, ona na jedvite jade pronade jednu dobru tačku za koju je mogla da se uhvati kad god joj neko spomene sestrinog zeta. Momak je imao dobro isturenu donju vilicu, pa je teta-Ferida, kad god ga neko spomene, govorila: *Hajde, nijedne, kakav je da je, bar kad jede ne trusi.*

Jednom ju je, vele, ta sestra, čiji je to zet bio (evo počeh i ja da nabrajam k'o teta-Ferida), pitala, je li istina da si ti za Hibicinog Halida rekla da mu je jedino dobro što kad jede ne trusi. Manje usredsređena na sestrin optužujući ton, a više na pokušaj restauracije situacije, teta-Ferida joj odgovori:

– *Moje su riječi, al' da me ubiješ ne znam kome sam rekla.*

Fejsbuk je u međuvremenu izumio način da se prati ko je sve podijelio neki vaš post. Ubijedjen sam da bi teta-Ferida, da je nešto živa, danas bila svjetski prvak šerovanih postova.

Čika Edo Tauber

Bilo je to neposredno pred rat, kad se Jugoslavija uveliko raspadala, a njeni se jevrejski građani polako ali definitivno privikavali na činjenicu da im se zemlja postepeno povlači u nepostojanje, vukući sa sobom s istorijske scene i neponovljivi SFRJudaizam, koji se spontano bio razvio kao specifični jugoslovensko-jevrejski modus vivendi. Načelno, judaizam kao sistem ima dvije noge, jedna je religijsko-ritualna, a druga etničko-kulturološka. Ponajčešće koračaju uporedo, ali u nekim vremenima ili društvenim kontekstima Jevreji znaju biti prinuđeni da se oslone mnogo više na jednu, negoli na drugu nogu. U ta komunistička vremena (a Bog zna koliko su bila bolja od bratoubilačkih koja su im uslijedila), bilo se uvriježilo pravilo (Bože, što li?) da se naglašavaju etnički aspekti judaizma, a marginalizuju vjerski. Učešćem članstva svih uzrasta u organizaciji i prigodnom (sijelo, tombola, predstava, priredba) obilježavanju Pesaha, Purima ili Hanuke, naglašavani su upravo praznici koji su se lijepo uklapali u onovremeni vladajući narativ klasne borbe i zagarantovanih prava na etničko samoodređenje. Istovremeno, praznici čisto vjerskog karaktera, poput Roš ašana i Jom kipura, tradicionalno koncentrisani na svođenje metafizičkih računa, bivali su marginalizovani. Izostajanje novog socijalističko-jevrejskog načina obilježavanja određenih drevnih praznika značilo je njihovo „svođenje” na „puke” vjerske praznike, s tradicionalno regulisanim, prvenstveno liturgijskim sadržajem. Prosjek godina učesnika čisto liturgijskih sadržaja spao bi ispod osamdeset samo kad bi neki omladinac provirio u hram da vidi je li vrijeme da dedu vodi kući. Dok je Jugoslavija izdisala na aparatima, izdahnuo je i taj i takav jugoslovenski judaizam i vođe jevrejskih opština osjetile su pravilno da trenutak nalaže ubrzanu rehabilitaciju one zakržljale i atrofirane religijsko-ritualne noge. Ako će ubuduće Jevreji iz bivših jugoslovenskih republika manje biti upućeni jedni na druge, a više na ostatak jevrejskog svijeta, onda nije bilo zgreg da i jevrejske opštine

počnu manje da liče na etničke klubove, a više na vjerske zajednice, kao što je uobičajeno na tom demokratskom Zapadu, koji se i Jevrejima tada nametnuo kao uzor.

Elem, neposredno pred rat kao tek svršeni *hazan* dobijem poziv od čika Ede Taubera, Sarajlije iz Splita i višegodišnjeg predsjednika tamošnje Jevrejske opštine, da dođem kod njih i organizujem „tradicionalno obilježavanje Roš ašana”. Utanačismo datume, predviđene troškove i ja se uputih na svoj prvi vjersko-službenički angažman. Čika Edo me dočeka na autobuskoj stanici i na putu prema opštini razvi se među nama sljedeći dijalog:

- *U koliko bi ti da metnemo arvit?*
- *Pa, u pola osam, tačno pred akšam – odgovorih.*
- *De ti to malo kasnije, u pola osam je Dnevnik, neće ti niko doć.*
- *Pa dobro – odgovorih pomirljivo – nek bude u osam i petnaest, da stignu i odgledat' i doć.*
- *Lijepo – odgovori čika Edo pragmatično, ne pretjerano impresioniran mojom sposobnošću za kompromis. A kol'ko si mislio da traje?*
- *Pa, koliko uvijek traje večernja za Roš ašana, četrdeset i pet minuta.*
- *De ti to ućušakaj nekako u pola sata, u devet je utakmica.*
- *Dobro, nek' bude od osam i petnaest do petnaest do devet – rekoh. I sutra možemo počet' kasnije ako nisu navikli na rana bogoslužjenja – unaprijed ponudih kompromis.*
- *Šta sutra? – upita me čika Edo mrtav ozbiljan.*
- *Pa, po danu se puše u šofar, to je centralna stvar bogoslužjenja na Roš ašana.*
- *Kol'ko ti to traje?*
- *Pa jutarnje dva sata i poslijepodnevno četrdeset i pet minuta.*
- *De ti to spoji i skrati, jer ti niko ovde ne zna hebrejski, a ne mogu baš satima u tebe gledat' k'o telad.*
- *Pa, nek' bude jutarnje od deset do dvanaest i pauza za kafu pola sata, pa odmah popodnevno, čim se mogne, po pe esu, a... onda uveče...*
- *Šta sad uveče?*
- *Pa predvečerje drugog dana Roš ašana...*

- *Pa, ti bi, onda, i prekosutra Jovo nanovo, opet i jutarnje i popodnevno....*
- *Pa, nisam ja izmislio da je Roš ašana dva dana – požurih da se opravdam – a iskreno, i prekosutra uveče bi trebalo...*
- *De ne izmišljaj, pa nije Roš ašana srpski Božić, ili Bajram, pa da traje tri dana...*
- *Pa nije, ali kako prvi dan pada u četvrtak, a drugi u petak, to čim petak izađe, počinje Šabat.*
- *Mi ti ovde Šabat (ovde mi je šeretski spustio ruku na rame) tradicionalno ne obilježavamo.*
- *Pa, ruku na srce, dosad se niste satirali ni od obilježavanja Roš ašana.*
- *Nismo, što jest-jest, ali odnekud se mora početi – odgovori mi čika Edo pomirljivo – a i Bogu bi bilo previše da počnemo sve odjednom, na oruk, nego, polako, korak po korak, da se i mi i On naviknemo na ove nove Nas.*

Pošto na ovo fino izbaždareno teološko rezonovanje nisam imao šta da kažem, te smo godine obilježili u Splitu Roš ašana, dva dana zaredom (i nema ko se sve na nebu nije prijatno iznenadio), a Šabat je dobrom starom socijalističkom petoljetkom bio predviđen već za sljedeću godinu – nego, izbi rat...

Jevrejski Šindler iz Hercegovine

Prije par godina umro je ratni predsjednik Jevrejske opštine Mostar, moj dugogodišnji prijatelj Zoran Mandelbaum. Kad sam prvi put, neposredno nakon rata, posjetio s njim Mostar, nisam se čudom mogao načuditi s kojim mu pijetetom ljudi prilaze i pitaju se s njim. Poslije su mi neki stari Mostarci pričali kako je tokom rata Zoran, kao predsjednik Jevrejske opštine, intervenisao za desetine Bošnjaka zatočenih u logorima Heliodrom i Dretelj, te kako je nemali broj njih uspio i da izbavi iz logora. Šali sklon, Mendelbaum je, kad sam ga jednom zgodom priklještio da mi sam priča o tome, sve svoje ratno čojstvo i junaštvo samozatajno redukovao na jednu jedinu anegdotu:

Jož, slušaj, kad su bili zatvorili Dr tog i tog (slijedi bošnjačko ime i prezime, ovde izostavljeni iz očiglednih razloga), ja kontam šta ću, nemo'š pustit da čo'eka... Odem tamo, vidim paradira jedan što se nije satro od učenja, kažem ja njemu jel' istina, bolan, da ste zatvorili tog i tog? Kaže: jesmo, šta je tebi do njega? Kako šta je meni do njega, čo'ek Jevrej, i to član Svjetskog jevrejskog kongresa. Kaže on meni: Čuj Jevrej, s tak'im imenom i prezimenom. Kažem ja njemu, pa bolan ne bio, kod nas se otac ne pika. Može mu otac bit' Alija Izetbegović, ako mu je majka Jevrejka, on je čo'ek Jevrej. Gleda me on, a ne vjeruje mi. Kažem ja sebi, sad nema stajanja, pa nastavim: mene je jutros zvala Madlen Olbrajt da me pita jel istina da je uhapšen, ja joj kažem, ma jok, pa nisu pobudalili, to vam je neko nešto slafio. Pa ti vidi... I, Boga mi, ga pustiše. A ni ja nisam vjerov'o da će.

Znam da u zbilji to nije bilo ni izbliza ovako smiješno, ali samo ljudi Zoranovog reda veličine, ne prave od prave drame melodramu, nego komediju. Osim čupanja ljudi iz logora, Zoran je tokom rata izdao i preko dvjesto potvrda o jevrejskom porijeklu ljudima kojima je jedina veza sa jevrejstvom bio on – Zoran. Mnogi mješoviti brakovi, sa sve djecom, i mnoge čisto bošnjačke i srpske porodice su na osnovu tih potvrda mogle da napuste ratnu Herceg

Bosnu, i putem Hrvatske produže u druge zemlje. Htjede Bog, pa je par takvih porodica Jevreja, ni po ocu ni po majci, no po Zoranu Mandelbaumu, stiglo i u Izrael. U Hrvatskoj im se nije ostajalo, nigdje treće nisu imali da odu, a pri tom im svako malo iz tašne namigne onaj papir koji im je Zoran dao da s njim izađu iz Herceg Bosne. Par puta sam se raspravljao na tu temu sa izraelskim službenicima MUP-a, i s ponekim od nadobudnih četrdesetosmaša (jugoslovenskih Jevreja koji su stigli u Izrael odmah po osnivanju države), koji su se svi snobivali kakva su to vremena došla, da predsjednici jevrejskih opština varaju jevrejsku državu, izdajući lažne dokumente o jevrejskom porijeklu. Šindlerovska, dame i gospodo, rekao bih svaki put, da sasječem diskusiju, Šindlerovska.

Kome je drag Šindler koji je spašavo Jevreje, može samo da bude ponosan na jevrejske Šindlere koji su, u ovom posljednjem ratu, spašavali nejevreje. A Zoran Mandelbaum je jedan takav naš Šindler. Većina prvotnih trondadžija bi se, na ovakvu moju reakciju, fakinski rečeno „poklopili ušima”, a onima koji bi i poslije sasjek-rečenice nastavili da trondaju, okrenuo bih leđa, jednom za svagda. Čovjek je k'o trešnja, ako je nagnjio, gadi ti se; a ako isijava ljudskošću i dobrotom, kao Zoran Mandelbaum, ističeš ga za ugled i ukras, kao što se dobra trešnja meće na šlag povrh torte.

Haham Josef

Svaka čast zgradama i institucijama, ali grad čine ljudi. Možda je zato teško pisati o Jerusalimu, jer je teško pisati o njegovim ljudima. Drugi gradovi svoje ljude stvaraju. U Jerusalim mnogi dolaze kao već gotovi ljudi – pa se onda ili rekreiraju (tako se, valjda, kaže *ponovo se stvarati*), ili svoj dom pretvore u ambasadu grada iz kog su došli. U Jerusalimu ima čitav jedan takav diplomatski kor. U drugim gradovima slika o gradu zavisi od grada i nastaje i raste tek kao njegova sjena. U Jerusalimu slika o gradu često prethodi boravku u sjeni grada, te i nije čudo što mnogi život provedu pokušavajući da pronađu sklad između nebeskog Jerusalima (onog iz njihovih glava) i zemaljskog koji stalno proizvodi tenziju, iako je i one već postojeće sasvim dovoljno za dva svjetska i nekoliko lokalnih ratova. Težak zadatak – ali oni koji mu se predaju žive duže i smislenije od onih koji dignu ruke. Nisu svi u Jerusalimu pojedinci – postoje i grupe koje, kao i pojedinci, imaju svoje nade strahove, predrasude i interese. To su obično male grupe članstvo u kojima je dobrovoljno. Postoje (ako igdje onda ovdje) i nad-grupe članstvo u kojima je neminovnost. Svejedno ne bih počinjao s grupama...

Dakle, pojedinci. Jedna od kula živog zida mog Jerusalima je, na primjer, haham Josef, damaštanski Jevrejin rođen u Buenos Ajresu koji je većinu vijeka proživio u Americi, da bi prije kojih dvadesetak godina doselio u Izrael. Pravnik, lingvista, sudija rabinskog suda i predavač na raznim rabinskim i akademskim institucijama. Unatoč činjenici da je rođen u Buenos Ajresu, haham Josef sebe nije doživljavao kao Argentinca. Smatrao se Sefardom iz Damaska. U Damasku naravno nikad nije bio, što ga uopšte nije spriječavalo da o damaštanskim sinagogama, mudracima, učilištima i jevrejskim mahalama priča kao da je upravo juče stigao otamo. Jednom ga je prilikom, intervjuišući ga u mom prisustvu, neka španska novinarka (koja očigledno nije znala da je rođen u Argentini u kojoj je proveo i prvih dvadesetak godina života) upitala otkud tako dobro

govori španski. *Mi smo Sefardi i u kući smo govorili španski* – odgovori on. Poslije intervjua upitah ga zašto nije rekao da španski zna zato što je iz Argentine – na koncu i nije pričao s njom na kućnom španskom (ladinu) – nego na kastiljanu. *Tih sto-dvjesto riječi koje prosječan Argentinac upotrebljava na ulici nipošto se ne mogu smatrati jezikom, posebno ne španskim* – odgovori mi uzdignute brade dok mu je licem provejavao samozadovoljan i ponešto zavjerenički osmijeh. Sin i kćer rodili su mu se u Njujorku i već imaju svoju djecu koja su tamo rođena i žive. Svejedno, kada sam jednog od njegovih unuka koji je došao u Izrael da posjeti dedu i baku upitao odakle je – kao iz topa mi je odgovorio – *iz Damaska*. Čudio sam se da su taj osjećaj pripadnosti uspjeli prenijeti i drugoj generaciji Amerikanaca. Čudio sam se sve dok se nisam sjetio da su i u Sarajevu Jevreji petstotinjak godina sebe doživljavali kao prognane Španjole, i tek su posljednja predratna pokoljenja sebe počela držati više za mještane a manje za muhadžere. Onda sam prestao da se čudin.

Opšte je mjesto u kulturi Jevreja Orijenta da srazmjerno geografskoj blizini dviju opština raste i surevnjivost, lokal-patriotizam i potreba za podvlačenjem razlika. Primjera radi, kada sam prvi put imao priliku da čujem Mošu Ben-Dahana potpredsjednika Saveza jevrejskih opština Španije kako govori *hakitija* – marokanski ladinno, iz kurtoazije – koliko da pokažem osnovno znanje o njegovom miljeu, zaključih kako on zasigurno dolazi iz Tetuana (prvi grad španjolskog Maroka koji mi je pao na pamet) na šta on zgranuto odgovori – *has vešalom* (gluvo i daleko bilo), *ja sam iz Tandžira*. Poslije izvjesnog vremena upoznah i predsjednika Saveza, gospodina Samuela Toledana pa, uočivši odmah sličnost između njegovog i Mošeovog načina govora, brzopleto zaključih – *Znači i vi ste iz Tandžira?* – na šta mi, ništa manje zgranuto, ovaj odgovori – *Zar vam izgledam kao neko iz Tandžira? Ja sam iz Tetuana*. Tako i u slučaju haham-Josefa, nikad nije bilo dovoljno reći da je on sirijski haham (strašno se, naime, bojao da bi neko, ne dao Bog, mogao pomisliti da je on *Hâlabi*, Jevrejin iz Alepa), nego su uvijek moralo naglasiti da je *Šâmi* – Damaštanin. *Šâmim* su u svom lokal-patriotizmu otišli toliko daleko da su potporu za svoje izdvajanje od *Hâlabim* potražili u samom Svetom Pismu i, da stvar bude još gora, k'obajagi, i našli. U Solomonovoj *Pjesmi nad pjesmama*, u prvom

stihu pete glave, u hebrejskom originalu stoji: *Šatiti jeni 'im halavî* (pih vino svoje sa svojim mlijekom). Riječ *mlijeko* napisana je sa slovom *vet* (*v*). No, kako Jevreji arapskih zemalja *vet* čitaju kao *b* (a *bet* kao dvostruko *b*), u njihovom izgovoru pomenuti biblijski stih glasi: *šatiti jeni 'im Hâlabi* – što se može razumjeti i kao: *Pih vino svoje sa Hâlabijem*, koje damaštanskim Jevrejima nedvosmisleno ukazuje kako je i sam kralj Solomon morao biti Damaštanin. Jer, ko bi drugi osim jednog Šâmija imao toliku potrebu da se odredi kao drugačiji baš u odnosu na Hâlabija? Istovremeno, podvući će vam damaštanski Jevreji (sa osmijehom istočnjačkog trgovca koji zna da znate da ono što vam govori nije stvarno stanje stvari – ali računa s tim da vam se sam proces toliko dopada da nećete cjepidlačiti oko sitnica): *Nije li interesantno da se u Pjesmi nad pjesmama ne spominje ni jedna druga opština osim Hâlabim* (spominjanje Hâlabim u tekstu je, dok se niste ni okrenuli, postalo neosporna činjenica)? Možda bih i povjerovao u ovo tumačenje biblijskih stihova da mi jedan Hâlabi nije pojasnio da se zapravo radi o najobičnijoj Šâmi uvidurmi. *Šâmim su*, tvrdio je, *više nego očigledno riječ halavî, koja znači moje mlijeko, čitali kao Hâlabi*. Ne bi li me ponukao da brže-bolje prihvatim ono što mi je ionako bilo jasno, ovaj Hâlabi mi čak ponudi i poklon-tvrđnju koja se sastojala u njegovom sasvim neočekivanom priznanju da se znak *vet* pravilno izgovara kao *v* (kao što rade balkanski Sefardi), a ne kao *b* (kao što je uobičajeno među *musta'arabim*, Jevrejima arapskog jezika), što za jednog Hâlabija ponosnog na svaki gram svoje tradicije uopšte nije mala stvar. Čudio sam se tolikom verbalnom mitu, kad je bilo jasno da bih njegovu tvrđnju kupio i ovako i onako. On me je, međutim, pripremao na čas u kome bih na njegov poklon trebao odvratiti velikodušnim prihvatanjem cjelokupne njegove teorije, a ne samo njenog dokazivog i vjerovatnog dijela. Prvo mi je pokušao otvoriti oči pitanjem šta ja mislim zašto su Šâmim svoju uvidurmu učitali baš u Pjesmu nad pjesmama.

– *Zato što su samo tu našli riječ halavî koju svi vi sirijski Jevreji čitate pogrešno kao halabî – odgovorih.*

Moj sagovornik se morao dobrano potruditi da prikrije svoju razočaranost mojom glupošću.

– *Vidim, nisi imao mnogo posla sa Šâmim – primjeti strpljivo. Da se radi o bilo kome drugom ajde-de, ali Šâmim – lukavo je to...*

Oni su, naime, uvidjeli da je Solomon u Pjesmi nad pjesmama jasno spomenuo da mu je žena bila Damaštanka, što jasno ukazuje na to da je on zapravo bio Hâlabi, pa su se zato odlučili da cijelu stvar prikriju time što će skrenuti pažnju, sa stihova koji pokazuju ko je zapravo bio Šelomo – na njihove kerefeke. Pa ne misliš valjda da su oni mislili da bi neko mogao pomisliti da halavî stvarno znači Hâlabi? – upita me slavodobitno. Oni su svoj cilj sasvim lijepo postigli i ako zbog cijele zbrke niko i ne primjeti istinu.

Potrudih se da sa što manje nevjerice, onako usput, priupitam gdje je ono (k'o bajagi znam da jeste, pitanje je samo gdje) Šelomo spomenuo Damask.

Moj sagovornik shvati da sam pristojan čovjek koji na velikodušnost odgovara velikodušnošću – pa pohita da mi pojasni:

- *U osmom poglavlju, u petom stihu.*
- *Ovako napamet nisam baš siguran koji je stih peti a koji šesti, ali Damaska, kako god okreneš, tamo ne vidjeh.*
- *'Šamma hibelatha imeha, šamma hibela jeladatha'* – požuri on da mi navede stih.

Ali taj stih znači: 'tamo gdje te rodi mati tvoja, tamo gdje se porodi roditeljka tvoja' – usprotivih se.

- *Nu, kako se na arapskom kaže Damask?*
- *Šâm.*

Znači, stih veli: 'u Damasku, gdje te rodi mati tvoja, u Damasku, gdje se porodi roditeljka tvoja'.

- *Ali stih ne kaže Šâm (uhvatih se u stupicu tvrdeći logične tvrdnje u raspravi koja ionako nije imala nikakve logike, jer Solomon zasigurno nije bio ni Hâlabi ni Šâmi) nego šamma – tamo.*
- *Jasno, pa ne očekuješ valjda da se okolo diči time što mu je žena iz Damaska? Iz same činjenice da Šelomo ne kaže otvoreno odakle mu je žena, jasno je da je to neko mjesto koje i nije za ponos. Pošto neodređena odredba za mjesto: šamma (tamo), zvukom podsjeća na ime grada Šâma, jasno je da je, prikrivajući, zapravo otkrio čega se stidi. Iz čega slijedi da je on Hâlabi, jer nikom drugom osim jednom Hâlabiju aluzija na Damask ne bi bila toliko postidna.*

Pošto se sve u meni bunilo protiv pristajanja na njegovu teoriju, odlučno ustvrdih da unatoč uvjerljivost njegovih dokaza ne mo-

gu nikako da povjerujem da je Solomon bio iz Alepa, a njegova žena iz Damaska. Jer negdje u četvrtoj glavi (kasnije sam vidio da se radi o osmom stihu), piše da su oboje došli iz Libana, kao što je rečeno: *Iti mi-Levanon kala, iti mi-Levanon tavori* (sa mnom iz Libana nevjesto, sa mnom iz Libana doći ćeš).

- *A, ti si iz Libana?* – odgovori moj sagovornik mrtvo ozbiljno – *Što sam ja onda mislio da si ti odnekle iz Jugoslavije? Biće da je zbog građanskog rata...*

Isak Navon

Veliki predsjednik malog čovjeka

Prije par godina napustio nas je još jedan velikan. Don Isak Navon, peti po redu predsjednik Izraela, višegodišnji predsjednik izraelske Državne uprave za ladino i moj sasvim nenadani prijatelj, umro je u 94. godini života. S Navonom sam se upoznao vrlo brzo po mom dolasku u Svetozemlje, u kontekstu različitih aktivnosti vezanih za ladino. Bilo je to puno prije sada već neosporne „zdravo talionica, živio mozaik” revolucije, u kojoj je izraelsko društvo stavilo tačku na dotadašnji rigidni pristup „nije bitno odakle, nego gdje si došao”, napravivši skoro pa totalni zaokret od ljudskog inženjeringa ka mozaičnoj multi-tuti-frutičnosti.

U ta vremena, prosječna životna dob posjetioca različitih kulturnih događaja vezanih za ladino-kulturu nije bila manja od sedamdesetak godina, brat-bratu. Kako na tim događajima nije ni bilo previše učesnika, to sam ja, sa svojih dvadesetak i nešto godina, obično obarao rečenu prosječnu životnu dob za dobrih petnaestak. Navon, koji je tu i tamo učestvovao na važnijim takvim skupovima, naravno, nije mogao da me ne primijeti, i tako smo se upoznali.

Ubrzo, pozvao me je u svoju ekspredsjedničku kancelariju na poblize upoznavanje. Savremeni izraelski hebrejski, kao ni njegova biblijsko-hebrejska osnova (a za razliku od srednjevjekovnog rabinskog hebrejskog), ne poznaje obraćanje u množini (kao u štokavskim jezicima), trećem licu jednine (kao u španskom, ladinu ili srednjevjekovnom rabinskom hebrejskom) ili trećem licu množine (kao u kajkavskom, *kaj gospon želeju*). Meni, koji sam došao iz fine građanske porodice, bilo je potpuno neprirodno da jednom bivšem državniku, pri tome pedesetak godina starijem od mene, govorim *ti*. Sljedstveno, opredijelio sam se za srednjevjekovni hebrejski model i govorio s njim u trećem licu, *da li on misli, da li bi on htio*, a Navon mi je na sva takva pitanja odgovarao s britkim *Otkud ja da znam, pitaj njega, što mene pitaš*. Na kraju sam ja morao da popus-

tim i da mu se obraćam s *ti*. Raznorazni petparački rabinčići bi me, u taj vakat mojih građanskih neprilagođenosti, pustili da ih *on-iram*, dok je Isak Navon, *alav ašalom* (mir s njim), odmah sasjekao moje jezičko koprcanje. Razlog je jednostavan – on je stvarno bio veliki čovjek, pa mu stoga nije bila potrebna pohvala malih i mladih da se njome nadima.

Ovu njegovu karakteristiku predivno ilustruje sljedeća, meni najdraža anegdota, iz serije susreta s *Kraljem ladina*, kako su ga zvali. Bilo je to prije petnaestak godina, obojica smo bili na nekom ladinokongresu u Haifi, i za doručkom smo sjedili za istim stolom. Kako sam predsjedavao prvoj sesiji, odmah iza doručka, pohitah u konferencijsku dvoranu. Trojica učesnika sesije bila su već u dvorani, a zatim počese da dolaze i ostali. Kad je dvorana već bila poprilično puna, uđe i Don Isak Navon. S vrata se zaputi ka govorničkom stolu i upita se sa svom trojicom govornika. Potom sjede u prvi red, da bi se vrlo brzo digao kao ošinut, pristupio ponovo govorničkom stolu, pružio mi ruku i vrlo me srdačno pitao kako sam, šta ima novo, čime se bavim.

- *Ali, Isače* – rekoh mu, pomalo zabrinut za stanje njegove memorije – *sad smo, brate, doručkovali zajedno.*
- *To znam ja*, odgovori mi k'o iz topa – *i znaš ti, ali svi ovi ljudi u dvorani bi, da sad ne čeretamo, mislili da sam te preskočio jer si nebitan.*

Nije čudo što su Navona voljeli i izraelski muslimani (kako „pustinjski” Beduini, tako i gradsko stanovništvo), i hrišćani (kako Arapi, tako i Jermeni), i Druzi (jedna od najmlađih etnkonfesionalnih grupa na Srednjem istoku, nastala odvajanjem od šiita, pripadnici koje (upravo zbog rečene recentnosti svoje), vjeruju kako su oni zapravo nastavljači religije Mojsijevog tasta Jitroa, iz koje se nešto kasnije razvio judaizam, iz koga će se kasnije razviti hrišćanstvo, iz kojih će se kasnije razviti islam, od koga će se odvojiti šiiti (čime su postali tata svom čukundedi). Sa svojom sposobnošću da sagleda drugog-očima trećeg, bio je sušta suprotnost ovdašnjem političkom vođstvu, današnjem. *Neka bi mu duša bila vezana u snop živih!*

Isak Navon,

Dostojan dostojnima

U vrijeme posljednjeg građanskog rata, nevelika jevrejska zajednica Jugoslavije raspala se na nekoliko još manjih. Najveća među njima – jevrejska zajednica Srbije, tražila je tada svoje mjesto na jevrejskoj mapi svijeta i njenim podmapama (etničkim, religijskim i drugim). U jednom od takvih pokušaja regionalnog jevrejskog povezivanja naglasak je stavljen na ladino i 2004. godine organizovana je u Beogradu, u kooperaciji Saveza jevrejskih opština Srbije i Jevrejske zajednice Bugarske, kulturna manifestacija pod naslovom *Esperansa*, k'o biva *Nada*. U manifestaciju je udjenut i međunarodni naučni kongres koji je dijelom održan u beogradskom Institutu Servantes, a dijelom u Hotelu Jugoslavija, u Zemunu. Kao jedan od članova organizacionog odbora, predložio sam da na kongres pozovemo i Isaka Navona, rođenog Jerusalimljanina, pripadnika autohtone erec-jisraelske sefardske zajednice i u to vrijeme direktora izraelske Nacionalne uprave za Ladino. Don Isak, ili *Mar Ladino* (Gos'n Ladino), kako su ga često zvali u Izraelu, bio je utjelovljenje sefardskog vlakna u finoj pređi izraelskog društva. Moja prvobitna ideja je bila da Navon, pozdravljajući prisutne, samo otvori manifestaciju, što bi cijelom događaju dalo jedan posve drugi nivo. Formalno, ali i sadržajno. Navon je imao nevjerovatnu harizmu, kao i neku urođenu sefardsku *fidalgiju* (aristokratsko dostojanstvo). Ali, *ne lezi vraže*, Isaku se ni najmanje nije dopala ideja da putuje na daleke pute da bi samo bio „vadičep” (tako je nazvao onog koji zvanično otvara kongres). Dok sam polako shvatao da je pozivanje čovjeka koji je u svojoj karijeri bio i profesor arapskog jezika i ministar obrazovanja, da svojim prisustvom samo uveliča otvaranje kongresa bila strateška greška (ono, jest, da bi nama i njegovo pasivno prisustvo učinilo čast – ali nisam poveo računa o tome da bi njemu takva ponuda mogla biti „ispod časti”), on nastavi poluprekorno, a polušeretski:

- *Za sebe si sigurno begenisao neko predavanje, a mene zoveš da vam budem otvarač?*
- *Na srpskom postoji izraz kojim se ta vrstu preduzeća – pohitah da se dočekam na noge, u kome se nesrazmjeran napor ulaže u pozitizanje male koristi... kaže se: Preko Azije na Terazije.*

Kao rođeni ladinošpreher, Navon je poznavo turcizam *terazije* u značenju *ručna vaga*, a ja sam na tu informaciju dodao i da je to ime jednog trga u Beogradu, i to baš trga blizu kojeg će se održati i svečano otvorenje *Esperanse* (Kolarac i nije toliko daleko od Terazija, posebno ako se posegne za pjesničkim slobodama).

- *Pa šta je, onda, na tom trgu? Pijaca, neko mjesto gdje se nešto odvaguje?* – upita me, uvijek zagrijan za etimološku raspravu.
- Pijaca je jako blizu, ali ovde riječ Terazije ne znači vaga, nego glavni rezervoar vode, s kog se voda razvaguje u razne pravce.
- *Vi na Balkanu samo nešto izmišljate, nit vam je ladino-ladino, nit vam je turski-turski* – pohita da me bocne na temu činjenice da ja ni u Izraelu nisam odustajao od leksikalnih posebnosti bosanskog ladina, insistirajući na tome da se drugi sagovornici naviknu i na dijalekat koji se samo zbog Holokausta danas manje čuje u Jerusalimu nego li lokalni, turski ili bugarski ladino.

Iskoristio sam njegovo peckanje, kao znak dobre volje, da proširim prvobitnu pozivnicu:

- *A bilo bi dobro i da spojimo ugodno s korisnim, pa da učesnici kongresa čuju, iz tvojih usta, i nešto o jerusalimskom ladinu.*
- *Predavanje ili smrt* – odgovori mi, parafrazirajući talmudsku izreku o *havruta* o *mituta* (ili učenje u paru ili smrt) – *ako neću potezati iz Azije na Terazije samo da otvorim kongres, onda bih se još k'o i odlučio na toliko putešestvije. Nisam nikad bio u Beogradu, a nema gdje nisam bio. A hoću da vidim, i grad, i ljude, i zemlju.*

Rečeno-učinjeno. Poslije par mjeseci doputovali smo zajedno za Beograd, odsjeli u hotelu Mažestik, i na večer otvorenja manifestacije, oko šest sati, krenuli polako, nogu pred nogu, prema Kolarcu. Velika sala je bila dupke puna već u pola sedam. Svečano otvorenje manifestacije je bilo praćeno koncertom sefardske muzike, što uvijek privuče ogromnu publiku. Jeste, bili su tu, uz mnoge preostale jugoslovenske Sefarde, i svi učesnici nastupajućeg kongresa ali, ipak, veliku većinu prisutnih činili su „ostali” (u raz-

ličitim balkanskim narativima Jevreji su „ostali” par ekselans, pa je jako lijepo ponekad to dično ime *teslimiti* drugim, posebno većin-skim grupama). Navon to, naravno, nije mogao znati; a ni ja ga nisam na vrijeme upozorio – tako da je pogrešno pretpostavio da su svi prisutni Sefardi. Kada sam ga pozvao da iz prvog reda izađe na binu i pozdravi prisutne, on je odmah posegnuo za ladinom. Naviknut da se sefardska publika raspilavi čim čuje prve riječi njegovog vrlo autentičnog ladina i sav u očekivanju emfatičnog kikota nostalgije, on već nakon par riječi uvidje da nema publiku u šaci, kao što bi uvijek imao Sefarde samom svojom pojavom, a naročito „čim zine”. Shvatajući u trenutku da ga većina publike zapravo uopšte ne razumije, on se okrenu prema meni i klimnu mi glavom da prevedem njegove prve riječi. Govor koji je imao na umu (Navon nikada nije čitao govore, ali je uvijek imao u glavi unaprijed pripremljenu skicu), bio je namijenjen sefardskoj publici. Vjerovatno se radilo o jednom od klasičnih Navonovih: red nostalgije, red šale, red vizije i nade, govora. No, sada je taj govor bio neupotrebljiv, jer polako je shvatao da se obraća mahom srpskoj publici. Virtuoz besjedništva kakav je bio, ipak se snašao „u roku odma”, nastavljajući otprilike ovako:

– *Odavno sam htio da dođem u Beograd, zbog partizana i herojske borbe naroda koji se jedini sam oslobodio od Nijemaca, zbog monstruoznog „konačnog rješenja”, koje je na izvjestan način otpočelo baš u Beogradu, prvom evropskom gradu koji je njemačka vojska učinila judenfraj – „slobodnim” od Jevreja... Ovde su, još prije Vanze konferencije, njemačke okupacione vlasti samoinicijativno odlučile, da u sklopu odmazde za gerilske akcije protiv okupatora, istrijebe, kao taoce, prvenstveno lokalne Jevreje...*

Salom je vladao tajac. Prisutni su netremice slušali emocionalni govor, mahom nesvjesni činjenice da je isti i nastajao na licu mjesta...

– *Htio sam i da vidim, i kao bivši predsjednik Izraela, i kao sadašnji predsjednik izraelske Nacionalne uprave za Ladino, šta je ostalo od zajednice, šta je ostalo od beogradskog, od srpskog, od jugoslovenskog ladina... da vidim, da čujem, da upijem, da ponesem, da prenesem...*

Prevedeci sa bine i prateći pogledom po sali utisak koji su Navonove riječi ostavljale na publiku, učinilo mi se da su se ove posljed-

dnje riječi posebno dojmile jevrejskog djela publike. Nekoliko glava okrunjenih svečanom sjetom klimnulo je u znak podrške. Dočekali su i to. Predsjednik Izraela, nema veze što je bivši, obraćao im se usred Beograda, usred Srbije, i to na latinu...

- *Ali, imam još jedan, lični razlog zbog koga sam se odlučio da prihvatim Eliezerov poziv... Vidite... jedan moj dugogodišnji prijatelj, jedan izraelski javni službenik koji se bavio različitim državnim poslovima, imao je sekretaricu koja ga je pratila sa službe na službu, iz kancelarije u kancelariju... a ta sekretarica je bila udata za srpskog Jevrejina, i često je rad u kancelariji pratila jednom srpskom pjesmom... pjesmom koju je naučila od svog muža, srpskog Jevrejina... beogradskog Jevrejina, Jevrejina koji je prošao golgotu srpskog i jugoslovenskog Jevrejstva, i koji je uspio da se dokopa sigurne luke... države Izrael, ali koji je i u Izraelu nastavio da pjeva o zemlji iz koje je došao... o njenoj borbi za slobodu u prošlom ratu, i u Velikom ratu, i u ratovima prije toga...*

Tišina koja je obvladala salom mogla se sjeći nožem. S bine, činilo mi se da su svi prisutni prestali da slušaju umom, i počeli da slušaju srcem. Navon je nastavljao s nepatvorenom iskrenošću, plijeneci publiku kao da cijeli život nije ništa drugo radio nego držao govore pred srpskom publikom.

- *On je tu ljubav, tom pjesmom, prenio na svoju ženu, a ona ju je toliko puta ispjevala u različitim kancelarijama u kojima je služio moj drug, da ju je i taj moj drug, htio-nehtio, naučio, pa bi joj se ponekad i on pridružio u pjevanju... A onda su i mene uveli u krug posvećenika... Kad su mi objasnili gdje je pjesma nastala, i kako, i ja sam je naučio... Ko je ne bi naučio? Svako bi je naučio! I ja sam tragom te pjesme večeras ovde, sa vama, da vidim taj narod koji pjeva, iz Albanije, svojoj zemlji...*

Uvijek sam mislio da je Navon bio maher za sefardsku publiku „i to je to”. Sada sam, putem očigledne nastave, polako shvatao da je on zapravo bio čovjek koji je umio da osjeti svoju publiku, bilo koju publiku, čovjek koji je umio da osluškuje, da sluša... koji je stvarno volio ljude, i koji je umio da tu iskrenu otvorenost prema ljudima nekako pretoči u riječi, prave riječi... Dok sam polako završavao prevođenje prethodnog dijela njegovog pozdravnog govora, Navon je već počeo da pjeva.

- *Tamo daleko, daleko od mora, tamo je selo moje, tamo je Srbija.*

Kada se vratio na početak refrena, već je cijela sala pjevala s njim: *Tamo daleko, daleko od mora, tamo je selo moje, tamo je Srbija*. Sada u sali već više nije bilo neozarenih lica. Mnogi su brisali suze. Drugi su pjevali tiho, da ne nadglasaju Navona. Treći su pjevali koliko ih grlo nosi. Kamermani nisu znali da li da snimaju Navona ili publiku, ili oboje.

Nijedna od televizijskih ekipa koje su snimale pozdravni govor nije ostala i za koncert, čak ni za početak koncerta. Što se njih tiče, imali su „skup”. Predsjednik Izraela pjeva srpsku rodoljubivu pjesmu. Sve što bi došlo poslije toga nije moglo ni izbliza zasjeniti „momentum”. Dok smo mi uživali u koncertu, sve vijesti su u pola osam prenijele snimak izraelskog predsjednika kako sâm, sjetnim glasom, bez greške, pjeva *Tamo daleko*, da bi mu se potom pridružila i publika.

Nakon koncerta i prijema, zdravica i čašica, negdje oko pola devet, krenuli smo polako Knez Mihailovom prema Mažestiku. Ljudi koji su išli u suprotnom pravcu, mladi, stari, parovi, porodice s djecom, velika većina – već su vidjeli „skup” i spontano su iskazivali poštovanje prema čovjeku koji ih je, beogradskim asfaltnim jezikom rečeno, „ispoštovao”. Neki su mu, prolazeći, samo upućivali klimoglav sa širokim osmijehom, drugi su dlanom ispruženim pored vlastitih sljepočnica mahali naprijed-nazad (uvijek mi se dopadalo što je kod nas preživio ovaj skraćeni oblik rumejsko-osmanskog temenaha), a treći bi dobacili i jednu jedinu riječ: *šalom*.

– *Šta se dešava?* – pitao me Navon – *Ko su svi ovi ljudi? Zašto me pozdravljaju? Otkud oni znaju ko sam ja?*

Očigledno te je cijela zemlja već čula kako pjevaš 'Tamo daleko', i očigledno im se to dopalo – odgovorih.

Navon je s velikim zanimanjem posmatrao dinamiku tog rituala. Kad smo stigli do Mažestika, rekao mi je, na ulazu u hotel:

– *Nek' sam došao, samo ovo večeras je vrijedilo puta, Srbi su tačno onakvi kakvim sam ih zamišljao... Znaš – reče mi državničkim glasom – Dostojanstvo, nije samo pitanje kako primaš udarce, a ovde ih primaju dostojanstveno... Dostojanstvo je pitanje i kako primaš pohvale... Kako primaš blagonaklonost... Jesi vidio kako su me dostojanstveno pozdravljali? Blagi naklon, osmijeh, mahanje – ali niko me nije spopao, niko nije prišao da se rukuje, da se*

zahvaljuje, da se servilno klanja... Ah, adar, adar, adar. Srbi ga imaju... Baš ga imaju...

Adar je hebrejska riječ za dostojanstvo, i bila je moto revizionističkog pokreta unutar Cijonizma. Svi su Cijonisti smatrali da Jevreji treba da se riješe geto-naslijeđa, da se isprave i počnu da se bore za svoja prava kao i drugi narodi. Revizionisti, sljedbenici Žabotinskog, opisivali su taj ideal jednom jedinom rječju: *adar* – dostojanstvo. U vrijeme britanskog mandata, dvije revizionističke (*Ecel* i *Lehi*) i jedna opšte-cijonistička milicija (*Agana*) su djelovale u Jerusalmu. Većina sefardske jerusalimske omladine bila je sklonija *Ecelu* i *Lehiju*, upravo zbog *adar* ideologije. Bila je javna tajna da je Navon, iako je kasnije bio izrazito laburistički kadar (lični sekretar laburističkog premijera Davida Ben Guriona, diplomata, ministar prosvete u laburističkoj vladi i na koncu izabran za predsjednika Izraela kao laburistilki kandidat), karijeru ipak počeo u jednoj od revizionističkih jevrejskih milicija. I u njegovom slučaju, a beogradska epizoda to potvrđuje, radilo se prvenstveno o magijskom efektu *adar* koncepta na Sefarde. Bilo kako bilo, još prije rata za nezavisnost Navon je prešao u *Aganu* (do danas se ne zna stvarno kako i zašto) što je utrlo put njegovoj budućoj karijeri. Naime, nakon osnivanja Izraela, novostvorena armija (*Ceva Agana le-Jisrael*, Odbrambena Vojska Izraela), nastala je iz opštecijonističke *Agane*, a ne iz *Ecela* ili *Lehija* (koji su bili rasformirani i podvrgnuti komandnom kadru *Agane*). Sve do likudovskog prevrata iz 1977. godine, gotovo punih trideset godina, Izrael je bio pod neprikosnovenim laburističkim vođstvom. Navonov prelazak u laburistički tabor nije bio oportunistički. Predano se borio za laburističke vrijednosti, s većinom kojih se iskreno identifikovao (dok je neke, kao odnos prema religiji, žestoko kritikovao), ali je po jednoj stvari, po centralnom mjestu koje je u njegovom pogledu na svijet i svakodnevnoj životnoj praksi zauzimao koncept dostojanstva, ipak do samog kraja ostao klasični sefardsko-jerusalimski revizionista...

